УДК 930.2Зайкевич

DOI [https://doi.org/10.31470/2518-7732-2019-1\(15\)-76-83](https://doi.org/10.31470/2518-7732-2019-1(15)-76-83)

Горденко Світлана,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри медико-біологічних дисциплін і
валеології

svetagordenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3581-8630>

ID: W-5199-2018

Державний вищий навчальний
заклад «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав-Хмельницький Київська обл.,
Україна, 08401

Hordenko Svitlana,

Doctor in History,
Member of Department of Medical Studies and
Valeology

svetagordenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3581-8630>

ID: W-5199-2018

State Pedagogical Hryhori Skovoroda University
of Pereiaslav-Khmelnytski Suhomlynski Street,
30
Pereiaslav-Khmelnytski,
Kyiv Region,
Ukraine, 08401

Історіографія наукового доробку ученого Анастасія Єгоровича Зайкевича

У статті проаналізовано історіографію наукової, педагогічної та громадської діяльності Анастасія Єгоровича Зайкевича (друга половина XIX ст. – 1931 р.) дає підставу зробити висновки про те, що в радянській і сучасній історіографії немає досліджень, які б усебічно розглядали постать ученого.

Метою роботи є узагальнення дослідження та вивчення багатогранної наукової, педагогічної й просвітницької діяльності професора Харківського університету А. Є. Зайкевича на тлі розвитку сільськогосподарської науки і освіти.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять принципи системності й історизму, котрі передбачають вивчення й узагальнення подій і явищ на основі науково-практичного аналізу різноманітних джерел і літератури стосовно предмета дослідження. При опрацюванні даної теми використані такі методи наукового пізнання: аналізу та синтезу, класифікації, хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний та інші допоміжні методи.

На основі історіографічного аналізу показано, що Анастасій Єгорович Зайкевич увійшов в історію агрономічної науки як ініціатор, організатор та один із перших теоретиків сільськогосподарської дослідної справи. Праці ученого з дослідної справи, землеробства, селекції, насінництва відзначаються фундаментальністю та практичною значимістю, свідчать про глибину мислення їх автора. Учений володів винятково широким діапазоном інтересів, дивовижною науковою інтуїцією, чудовим даром передбачення, заклавав основи наукових напрямків, програм і концепцій, які є актуальними й становлять науковий і практичний інтерес сьогодні.

Ключові слова: професор Анастасій Єгорович Зайкевич, історіографія, дослідження, внесок, дослідна справа.

Historiography of Scientific Works by Anastasi Yehorovych Zaykevych

This article deals with the historiography of the scientific, pedagogical and public work by Anastasi Yehorovych Zaykevych (the second part of XIX century – 1931). Analyzing his elaborate work, we found out that no research on Zaykevych's life had been conducted either in Soviet Union or in modern Ukraine.

The goal of this paper is to study and elaborate on the multidimensional scientific, pedagogical and public work by Anastasi Yehorovych Zaykevych, Professor of Kharkiv University, taking into consideration the development of the agricultural research.

The fundamental theoretical-methodological principles of the research are systematism, historicism, which comprise of the literature review and the theoretical framework analysis. While conducting this research, we have applied such scientific methods as analysis, synthesis, classification, and also the chronological, comparative-historical, retrospectivemethods, etc.

The historiographical analysis has demonstrated that Anastasi Yehorovych Zaykevych has been known as a founder, reformer and one of the first theorist of the agricultural studies. His scientific works conducted in the field of agriculture, selection, seed growing are known for their practical significance and profound scientific analysis. The researcher had a wide range of scientific interests and intuition. He was a founder of the scientific development and fundamental principles of this branch of science, which are of significant theoretical and practical importance till nowadays.

Keywords: professor, Anastasi Yehorovych Zaykevych, historiography, research, contribution.

Із проголошенням України суверенною державою для істориків було знято табу на розкриття тих чи інших наукових напрямів, вивільнило їх із-під пресу цензури та ідеологічного тиску. Особливо це стосується дослідження наукової, педагогічної і громадської діяльності учених, внесок яких у розвиток науки або приховувався, замовчувався, або висвітлювався односторонньо, неповно.

Сьогодні посилюється інтерес дослідників науки і техніки до вивчення науково-прикладної спадщини учених, які жили і працювали на теренах сучасної України на зламі XIX – XX ст. Це суттєво позначилося на проблематиці історичних розвідок, серед яких переважають ті, що суперечили офіційному радянському погляду стосовно ролі українських науковців, місця науково-дослідних установ та університетів на теренах України в розвитку науки в пореформений період XIX ст. Біографістика відкриває нові грані в реконструкції минулого, дозволяє дослідити складні процеси культурного та наукового прогресу через життєпис людей, які волею долі формували й уособлювали цілі напрями культурних та науково-технічних пошуків.

Водночас, не дивлячись на актуальність проблеми, рівень опрацювання документів і опублікованих матеріалів із історії сільськогосподарської науки та освіти в Україні залишається порівняно низьким. Відсутні узагальнюючі роботи стосовно внеску українських учених-аграріїв, ролі перших навчальних закладів, наукових установ сільськогосподарського спрямування в розвитку аграрного сектору економіки Російської імперії XIX – початку XX.

Проведення наукового аналізу діяльності Анастасія Єгоровича Зайкевича в галузі сільськогосподарської дослідної справи, його ролі в розвитку сільськогосподарської освіти, підготовки кваліфікованих кадрів передбачає розгляд наявних наукових праць, які допомагають їх розкрити.

У запропонованому дослідженні автор керувався насамперед працями, що мають методологічне значення для написання науково-аналітичних робіт із історії науки. Серед них визначальними є праці корифея історії науки і техніки В. І. Вернадського. Історик має справу з явищами, яких уже немає в реальності, тому збережені пам'ятки минулого не можуть відбити процес у всій його складності. «Сухий запис або документ, що лежить в основі історичного пошуку, підкреслював В. І. Вернадський, дають лише окреме уявлення про реальний процес, що минув» [6, с. 28]. Саме окремо взятий історичний документ не розкриває досліджуваний процес у цілому. У зв'язку з цим необхідно дотримуватися комплексності у вивченні історичного процесу, тобто використовувати весь комплекс історичних джерел.

Метою роботи є узагальнення дослідження та вивчення багатогранної наукової, педагогічної й просвітницької діяльності професора Харківського університету А. Є. Зайкевича на тлі розвитку сільськогосподарської науки і освіти.

Визначена мета досягається вирішенням завдань: узагальнення відомостей і введення до наукового обігу маловідомих фактів біографії ученого, висвітлення основних етапів науково-практичної, педагогічної, просвітницької та громадської діяльності ученого, на основі архівних джерел і опублікованої літератури відтворити цілісну картину історії життя та діяльності професора А. Є. Зайкевича.

У процесі дослідження історіографічного аналізу праці, література про життєдіяльність ученого, аналізувалася за двома рівнями:

- 1) роботи, в яких оцінювався внесок професора А. Є. Зайкевича в розвиток вітчизняної освіти і науки;
- 2) література в якій розкриваються питання створення та діяльності сільськогосподарських товариств, розвитку дослідної справи.

- 1) Роботи, в яких оцінювався внесок професора А. Є. Зайкевича в розвиток вітчизняної освіти і науки.

Із огляду на споконвічне спрямування українських земель до розвитку землеробської справи для істориків науки в останні десятиріччя стали актуальними роботи, присвячені становленню та розвитку сільськогосподарської дослідної справи, становленню вузькогалузевих агрономічних дисциплін.

Відомий дослідник і натураліст Анрі Фарб писав: «Історія прославляє битви, у яких ми гинемо, і уникає розмови про зорані поля, якими ми живемо; вона знає імена королів і всіх їх нащадків, але нічого не знає про походження пшениці...» [19, с. 7]. У цих словах лаконічно виражена думка про необхідність глибоких дослідницьких робіт і широкого розповсюдження відомостей щодо учених, чиї наукові погляди, пошуки спрямовували аграрне виробництво, сприяли розвитку наукових сільськогосподарських знань. Це, у першу чергу, стосується імен забутих українських учених-аграріїв, у тому числі й професора Анастасія Єгоровича Зайкевича.

Необхідно зазначити, що енциклопедичні видання як імперського періоду, так і радянських часів містять хоч і стислу інформацію про А. Є. Зайкевича, але навіть вона свідчить про визнання внеску ученого в розвиток фахової освіти та дослідної справи.

Досить повно діяльність перших вітчизняних фахівців сільськогосподарської справи – викладачів університетів – висвітлюють довідкові дореволюційні видання [13]. Досліджуючи питання їхньої науково-прикладної та просвітницької діяльності через енциклопедичні видання, необхідно мати на увазі, що вони відбивали офіційну урядову позицію стосовно учених.

Одним із перших загальних енциклопедичних довідників, у якому міститься конкретна інформація про діяльність сільськогосподарських товариств, був «Энциклопедический словарь» Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона. Слід зауважити, що, крім загального огляду діяльності університетів, словник вміщує статті, які висвітлюють діяльність відомих учених-аграріїв, у тому числі й А. Є. Зайкевича [20, с. 145]. Необхідно зазначити, що в усіх статтях вищезазначеного видання представлено бібліографію, використовуючи яку можна більш глибоко розглянути досліджуване питання. Видання Брокгауза – Єфрона досить повно висвітлюють сільськогосподарську діяльність земств, товариств, дослідних закладів. Аналізуючи діяльність Харківського та Полтавського сільськогосподарських товариств, а також закладів, які діяли при них, зустрічаємо інформацію про А. Є. Зайкевича.

На теренах Російської імперії, окрім довідників загального характеру, виходили довідники й галузевого напрямку. Одним із перших російських довідників сільськогосподарського спрямування був словник С. М. Богданова «Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства», виданий у Києві, який надавав повний аналіз сільськогосподарської діяльності відомого на той час ученого А. Є. Зайкевича [2, с. 118].

У «Полной энциклопедии русского сельского хозяйства», що вийшла в 1912 р., також подається аналіз діяльності ученого, що включає більш пізній етап його життя та праці [3, с. 240].

В історіографії питання щодо оцінки наукового внеску та педагогічно-наукової діяльності професора Анастасія Єгоровича Зайкевича чітко визначаються традиційні три етапи: I – дореволюційний (1875 – 1917 рр.); II – радянський (1918 – 1990 рр.); III – сучасний (1991 – 2010 рр.).

Кожен із них характеризується певним зміщенням акцентів у висвітленні оцінки науково-освітньої діяльності ученого, що зумовлювалося конкретною суспільно-політичною ситуацією.

Перший період характеризувався об'єктивністю висвітлення наукового внеску А. Є. Зайкевича в розвиток дослідної справи, агрономії не тільки на теренах сучасної України, а в загальноімперських масштабах. Це роботи, присвячені, перш за все, результатам діяльності мережі дослідних полів Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [17].

Необхідно зазначити, що А. Є. Зайкевич відноситься до когорти українських учених, оцінка діяльності яких за радянських часів майже не змінилася. Більш вичерпні оцінки роботи науково-дослідних установ і, зокрема, ролі А. Є. Зайкевича в них давалися в 20-30-х роках ХХ ст., коли

відбувалася розбудова українських радянських дослідних установ. Саме до цього періоду відносяться статті знавців дослідної справи, що співпрацювали з ученим: В. В. Вінера, Г. С. Гопне, С. М. Гуревича, О. Д. Дояренка, М. А. Єгорова, Н. К. Недокучаєва, В. М. Рабіновича [8; 15].

Наукові розвідки аграрного спрямування 50 – 60-х рр. XX ст. (перш за все – публікації у фахових періодичних виданнях), відмічали значний вплив ученого на діяльність сільськогосподарських дослідних установ, проте не містили конкретного аналізу його науково-освітньої спадщини стосовно розвитку фахової освіти, також замовчувалася безпосередня участь ученого в розвитку аграрно-промислового виробництва регіону на базі великих приватних земельних господарств. Упродовж 50 – 60 рр. минулого століття в окремих часописах виходять ювілейні статті про вченого. У них докладно подається інформація про його наукові досягнення в певній конкретній сільськогосподарській сфері, проте не завжди оцінюється педагогічна, просвітницька діяльність [10].

Праці дослідників радянського часу містять чимало фактичних даних, а також ряд справедливих висновків, але роль дослідницької діяльності ученого у розвитку сільського господарства, значення вищих навчальних закладів для розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки залишилися поза увагою. Обмеженість у визначенні об'єктивного внеску сільськогосподарських кафедр дореволюційних університетів, перш за все, обумовлювалася домінуванням офіційної думки про те, що стрімкий розвиток аграрної науки було забезпечено тільки за часів радянської влади, яка сприяла становленню наукових та науково-освітніх закладів для потреб соціалістичного сільського господарства.

Серед сучасних учених питання про роль Харківського університету в становленні агрономічної освіти та науки на теренах сучасної України уперше поставив у низці праць доктор сільськогосподарських наук, професор В. А. Вергунов [4]. Під його керівництвом тема «Становлення сільськогосподарської науки та освіти в українських університетах» розкривається в дослідженнях, що проводяться в Центрі аграрної науки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці УААН. Так, у дисертаційних дослідженнях Д. В. Рибченка «Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в XIX – на початку XX століття» та О. О. Костенко «Становлення та розвиток сільськогосподарської освіти та науки в Університеті святого Володимира (1834–1919)» Київський університет розглядається як один із перших закладів фахової сільськогосподарської освіти, аналізується й аналогічна робота Харківського університету [12]. Торкалася постаті А. Є. Зайкевича в дисертаційному дослідженні й О. І. Михайлюк, що розглядала розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини [14].

У дисертаційному дослідженні Н. Г. Чайки «Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.)» простежується участь професора Харківського університету А. Є. Зайкевича в заснуванні дослідних установ при сільськогосподарських товариствах, аналізується діяльність ученого в межах перших наукових закладів – агрономічних лабораторіях при університетах, розглядається робота з поширення сільськогосподарських знань та освіти [18].

2) Література в якій розкриваються питання створення та діяльності сільськогосподарських товариств, розвитку дослідної справи.

Оскільки дослідники обґрунтовано вважають А. Є. Зайкевича одним із засновників сільськогосподарської дослідної справи, вагоме значення для розкриття теми має наукова література, у якій розглядається історія дослідної справи. Як суспільно значима галузь дослідна справа в аграрному секторі другої половини XIX ст. була покликана виявити найбільш доцільні технічні прийоми сільськогосподарського виробництва, що відпрацьовувалися шляхом експерименту та наукових спостережень. У Росії інтерес уряду до організації дослідної справи та участь у ній проявилися лише в 90-х рр. XIX ст. Дослідні заклади, що виникли до 1894 р., зобов'язані своїм створенням та подальшим існуванням ініціативі, матеріальній підтримці приватних осіб чи громадських організацій – сільськогосподарських товариств, пізніше – місцевих земств.

У зв'язку з розвитком аграрної галузі на початку XX ст. фахівцями-аграріями робилися спроби вивчення та періодизації становлення дослідної справи в Росії, що, у свою чергу, включало діяльність дослідних закладів, розташованих на теренах України. Однією з перших спроб огляду створення та діяльності вітчизняних дослідних закладів, їхньої значимості для

загальноросійської дослідної мережі була промова помічника директора Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції Б. К. Єнкена з нагоди 25-річчя Полтавського дослідного поля. Він пов'язував етапи розвитку дослідної справи в Росії із заснуванням різного рівня дослідних установ на теренах України. За його періодизацією, перший період (1866–1885 рр.) закінчувався заснуванням Полтавського дослідного поля, другий – заснуванням у 1908 р. Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції, третій період розвитку дослідної справи ще не було завершено на момент доповіді, тобто до 1912 р. Необхідно відзначити, що і заснування Полтавського дослідного поля, і заснування Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції тісно пов'язані з науково-практичною діяльністю А. Є. Зайкевича.

Перший офіційний аналіз становлення дослідної справи та діяльності майже всіх дослідних закладів до 1914 р. (не тільки вітчизняних, а й закордонних), їх значення для аграрного виробництва був проведений і викладений у монографії: «Агрономическая помощь в России» В. В. Морачевським – завідувачем довідково-видавничого бюро при Департаменті землеробства. За визначенням фахівця, I період починався в 60-х рр. XIX ст. і закінчувався 1890–1892 рр. Саме на ці роки припадає найактивніша діяльність А. Є. Зайкевича з дослідної справи. Автор високо оцінює діяльність ученого, вказуючи на її самовідданість у межах усієї Російської імперії, не дивлячись на нестабільність розвитку дослідних організацій, зумовлену слабкою фінансовою підтримкою центрального відомства [1, с. 376].

За радянських часів, у 20-ті рр. XX ст., спроби проаналізувати розвиток дослідної справи робили В. В. Вінер, О. Г. Дояренко, М. К. Недокучаєв та інші учені, які працювали в дослідних установах в імперську добу, тому в їхніх працях вказується на першорядну роль А. Є. Зайкевича в проведенні сільськогосподарських дослідів, розвитку науки в цілому. На наш погляд, періодизація М. К. Недокучаєва більш переконлива, у ній ретельно визначено якісні зміни у становленні та розвитку дослідної справи, у тому числі оцінюється внесок А. Є. Зайкевича [15].

У 60-х рр. XX ст. становлення дослідної справи знову привертає увагу учених. Серед інших найвиразнішою є робота Н. І. Пшеничного про сільськогосподарську дослідну справу в Росії та Україні від її зародження до 1917 р. [16, с. 21]. Автор, характеризуючи вітчизняні дослідні установи в порівнянні із зарубіжними, вказував на виняткове значення А. Є. Зайкевича в розвитку сільськогосподарської науки.

У 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. наукові дослідження з вітчизняної дослідної справи набули регіонального аспекту. Наприклад, історії та науковій спадщині найстарішої дослідної установи України – Полтавській сільськогосподарській дослідній станції ім. М. І. Вавілова – присвячено цілий ряд наукових праць В. А. Вергунова, Н. П. Коваленка, О. В. Сайка [5]. У них розкривається значення організаційної та наукової діяльності Полтавського товариства сільського господарства.

Деякі автори торкалися аспектів розвитку сільськогосподарської освіти в окремих регіонах України. Діяльність фахових закладів освіти Полтавщини кінця XIX – початку XX ст. висвітлена в дисертаційному дослідженні та окремих виданнях О. І. Михайлюк [14], Харківські заклади аналізувала О. Ф. Глоба [7], зверталася до освітянських проблем Київщини О. О. Завальнюк [9].

Діяльності сільськогосподарських товариств на теренах України присвячена низка публікацій наукового фахового збірника «Історія української науки на межі тисячоліть», що виходить за редакцією доктора біологічних наук, професора О. Я. Пилипчука [11]. Серед актуальних тем названого збірника вирізняються статті, присвячені історії сільськогосподарської науки, аграрної справи, діяльності галузевих товариств та земств кінця XIX – початку XX ст. авторів В. А. Вергунова, Д. В. Рибченка, Н. Г. Чайки, вчених-аграрників.

Отже, сьогодні вчені по-новому, з урахуванням надбань сучасної історіографії історії науки і техніки підходять до аналізу наукової спадщини минулого. Найперше, що відрізняє сучасних дослідників від попередників радянської доби, це – нова методологія, звільнена від застарілих стереотипів, перенесення центру ваги в дослідженнях із центральних імперських об'єднань на регіональні, пошук національних відмінностей у діяльності галузевих об'єднань. Висунуті українськими дослідниками концепції збагачують уявлення про місце провідних учених у розвитку аграрної науки, освіти та дослідної справи в передреволюційні десятиліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 40-летний юбилей Полтавской сельскохозяйственной опытной станции 1884 – 1924 год / Полтавская сельскохозяйственная опытная станция. Полтава: Більшовик Полтавщини, 1925. 245 с.

2. Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства. Київ, 1895. 14–46 с.
3. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания [под ред. Южакова С. Н.]. Санкт-Петербург, 1903. Т. 17. С. 240–241.; Т. 18. С. 470–471.
4. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ: Аграрна наука, 2006. 492 с.
5. Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125 річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві). Київ, 2009. 220 с.
6. Вернадский В. И. Труды по истории науки в России. Москва: Наука, 1988. 464 с.
7. Глоба О. Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга пол. XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки». Київ, 2004. 20 с.
8. Гопне Г. С. До історії розвитку дослідної справи // Бюлетень Харківської Крайової сільськогосподарської дослідної станції. 1929. Ч. 11. С. 2–6.
9. Завальнюк О. О. Формування мережі та діяльності сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2003. 19 с.
10. Иванов С. З, Лепешкин И. П. Очерки по истории техники отечественного производства. Москва, 1955. 307 с.
11. Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць / відп. ред. О. Я. Пилипчук. Київ, 1999–2010. Вип. 1–36.
12. Костенко О. О. Становлення та розвиток сільськогосподарської науки та освіти в університеті святого Володимира (1834 – 1919) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки». Переяслав-Хмельницький, 2006. 21 с.
13. Мещерский И. И. Положение о сельскохозяйственном образовании и его применение. Петроград: Тип. В. О. Киршбаума, 1916. 202 с.
14. Михайлюк. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки». Київ, 2001. 18 с.
15. Недокучаев Н. К. История сельскохозяйственного опытного дела // Опытное дело в полеводстве. Теория и практика. Москва, 1929. С. 3–41.
16. Пшеничний Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: автореф. дис. ... д-ра с.-х. наук. Київ, 1964. 57 с.
17. Хроника Б. Е. Из деятельности Харьковского общества сельского хозяйства: Харьковская сельскохозяйственная опытная станция // Южно-Русская С.-Х. Газета. 1908. № 26. С. 10.
18. Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.07 «Історія науки і техніки». Київ, 2005. 22 с.
19. Шайкин В. Г. Обгоняя время: (об академике Николае Васильевиче Цицине и его селекционно-генетической школе). Москва: Колос, 1977. 79 с.
20. Энциклопедический словарь [сост.: Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А.]. Санкт-Петербург, 1895. Т. 12, кн. 23. С. 145.

REFERENCES

1. (1925). *40-letniy yubiley Poltavskoy sel'skokhozyaystvennoy opytnoy stantsii 1884 – 1924 god* [The 40th anniversary of Poltava Agricultural Experimental Station 1884 – 1924]. Poltavskaya sel'skokhozyaystvennaya opytная stantsiya. Poltava: Bil'shovich Poltavshchiny [in Ukrainian].
2. Bohdanov, S. (1895). *Illyustrirovanny sel'skokhozyaystvennyy slovar'* [Illustrated Agricultural Dictionary]. Entsiklopediya sel'skogo khozyaystva. Kiiv, 14-46 [in Ukrainian].
3. (1903). *Bol'shaya entsiklopediya. Slovar' obshchedostupnykh svedeniy po vsem otraslyam znaniya* [pod red. Yuzhakova S. N.]. [Great Encyclopedia. Dictionary of publicly available information on all branches of knowledge]. Sankt-Peterburg. 17, 240–241; 18, 470–471. [in Russia].
4. Verhunov, V. (2006). *Narysy istorii ahrarnoi nauky, osvity ta tekhniky*. [Essays on the history of agrarian science, education and technology]. Kyiv: Ahrarna nauka [in Ukrainian].

5. Verhunov, V. (2009). *Poltavske doslidne pole: stanovlennia ta rozvytok silskohospodarskoi doslidnoi spravy v Ukraini (do 125 richchia derzhavnoho doslidnytstva v ahronomii ta tvarynnytstvi)*. [Poltava Experimental Field: the formation and development of an agricultural experimental business in Ukraine (up to the 125th anniversary of the state researcher in agronomy and animal husbandry)]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Vernadskyi, V. (1988). *Trudy po istorii nauki v Rossii*. [Works on the history of science in Russia]. Moskva: Nauka [in Russia].
7. Hloba, O. (2004). Kharkivskiy silskohospodarskyi naukovo-osvitnii tsentr z selektsii i nasynnytstva: stanovlennia ta diialnist (druha pol. XIX – pochatok XX st.) [Kharkiv Agricultural Research and Education Center for Breeding and Seed Production: the formation and activity (second half. XIX – early XX)]: *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hopne, H. (1929). Do istorii rozvytku doslidnoi spravy [To the history of the development of research]. *Biuleten Kharkivskoi Kraiovoi silskohospodarskoi doslidnoi stantsii – Bulletin of the Kharkiv Regional Agricultural Experimental Station*. 11, 2–6. [in Ukrainian].
9. Zavalniuk, O. (2003). Formuvannia merezhi ta diialnosti silskohospodarskykh doslidnykh ustanov na Kyivshchyni (kinets XIX – pochatok XX st.) [Formation of the network and activities of agricultural research institutions in the Kyiv region (late XIX - early XX century.)]: *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Yvanov, S., Lepeshkyn, Y. (1955). *Ocherky po ystoryi tekhniky otechestvennoho proyzvodstva* [Essays on the history of domestic technology]. Moskva [in Russia].
11. (1999–2010). *Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit* [Ukrainian science at the turn of the millennium]: zb. nauk. prats / vidp. red. O. Ya. Pylypchuk. Kyiv. 1–36 [in Ukrainian].
12. Kostenko, O. (2006). *Stanovlennia ta rozvytok silskohospodarskoi nauky ta osvity v universyteti sviatoho Volodymyra (1834 – 1919)* [Formation and development of agricultural science and education at the University of St. Vladimir (1834-1919)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Pereiaslav-Khmelnitskyi [in Ukrainian].
13. Meshcherskyi, Y. (1916). *Polozhenie o sel'skokhozyaystvennom obrazovanii i ego primenenie* [Regulations on agricultural education and its application]. Petrograd: Tip. V. O. Kirshbauma [in Russia].
14. Mykhailiuk, O. (2001). Formuvannia merezhi i rozvytok silskohospodarskykh osvitnikh zakladiv Poltavshchyny v XIX – na pochatku XX st. [Formation of the network and development of agricultural educational institutions of Poltava region in the XIX – early XX centuries.]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Nedokuchaev, N. (1929). *Istoriya sel'skokhozyaystvennogo opytnogo dela* [History of Agricultural Experienced Business] *Opytnoe delo v polevodstve. Teoriya i praktika – Experienced in field farming. Theory and practice*. Moskva. 3–41 [in Russia].
16. Pshenichniy, N. I. *Sel'skokhozyaystvennoe opytnoe delo v Rossii i na Ukraine ot ego zarozhdeniya do Velikoy Oktyabr'skoy sotsialisticheskoy revolyutsii* [Agricultural experimental business in Russia and Ukraine from its inception to the Great October Socialist Revolution]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Khronyka, B. (1908). Iz deyatelnosti Khar'kovskogo obshchestva sel'skogo khozyaystva: Khar'kovskaya sel'skokhozyaystvennaya opytnaya stantsiya [From the activities of the Kharkov Society of Agriculture: Kharkiv Agricultural Experimental Station]. *Yuzhno-Russkaya S.-Kh. Gazeta – South Russian Agricultural Newspaper*. 26, 10 [in Russia].
18. Chaika, N. (2005.) *Stanovlennia ta rozvytok naukovykh ustanov pry silskohospodarskykh tovarystvakh Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Formation and development of scientific institutions in agricultural societies of Right-Bank Ukraine (second half of the XIX - beginning of the twentieth century)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
19. Shaikyn, V. (1977). *Obgonyaya vremena: (ob akademike Nikolae Vasil'yeviche Tsitsine i ego selektsionno-geneticheskoy shkole)* [Overtaking time: (about Academician Nikolai Vasilyevich Tsitsin and his selection and genetic school)]. Moskva [in Russia].
20. (1895). *Entsiklopedicheskiy slovar'* [encyclopedia Dictionary] [sost.: Brokgauz F. A., Eform I. A.]. Sankt-Peterburg. 12, 23, 145 [in Russia].

Одержано 19.03.2019.